

Urşuň ýetim çagalary!..

Category: Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 24 январа, 2025

Urşuň ýetim çagalary!.. URŞUŇ ÝETIM ÇAGALARY!..

«Gar birdenkä ýagmaga başlady. Lepbek-lepbek ýagýar. Köçeler gum-gukluk. Jaýlaryň üstüni ýakylýan tezekleriň tüssesi tutupdyr. Ýoluň gyrasyna dökülen külleriň üstünde gap-gara gargalar oýnaşýar.

Typyp barýan saniniň yzlary, mawymtyk, solaksy kemer ýaly garlaryň içinden geçip uzap barýar. Bu ýerleriň sanileri inçejik, göze gelüwlije bolýar. Sanini çekip barýan atyň arkasyna jul atylýar, aýaklaryna keçe oralýar. Saniniň sürüjisi ýolagçylaryň oturan ýerine bir gysym bolup gysmyljyrrar, ýylanjak bolar. Käte gorkunç bolşy we ümür-duman adamdaky uzaklyk düşünjesini ýok edýär, ine, edil şol wagtam saniniň yzlary ýol görkezýändir. Sanileriň garyň ýüzünde çykarýan sesi, sanileri çekip barýan atlaryň horrudysy adamda, hamana, alyslara, soňsuzlyga gidip barýan ýaly duýgyny döredýär.

* * *

Ine, şular ýaly howada ýaşyl reňkli, gülgüne çüňkli, mawy ýelekli guş saga-sola urunyp, çakyr ses bilen saýrap geldi. Gonanda sesi hasam gataldy. Daş-töweregine garanjaklady. Saňnyl-saňnyl edip iýmäve bir zatlar gözledi. Daş-töwerek apak gara örtülipdi. Iýmäge zat ýokdy. Gynandym. Gitdim-de, çörek owuntyklaryny sepdim. Janawer ürkdü, ganatlaryny kynlyk bilen açyp, uçdy gitdi.

Ol guşjagaza nähili nebsimiň agyrandygyny söz bilen beýan ederden ejiz gelýärim. Ýadyma birden Karsda, Ardahanda,

Erzurumda edil şu guş ýaly titröp, iýmäge bir zat gözleýän ýetim çagajyklar düşdi. Urşuň ýetim çagalary...

Bu guşy sowukdan, açlykdan halas edip bilmesemem, urşuň ýetimlerini sowukdan, açlykdan halas edip bilmändim.

Meniň üçin çaga dawasy uly dawady. Müňlerçe uruş ýetiminiň bilimi bilen we gowy ýetişdirilmegi üçin tagalla edilmegidi.

Osmanlyny gaýtadan janlandyrmak isleýänleriň bihabar galan osmanly ýetimleriniň başdan geçirenlerini gürrüň bereýin şindi...

* * *

Osmanly imperiýasy yzy üzülmeýän uruşlar zerarly juda tapdan düşüpdü, müňlerçe çaga ýetim galypdy. «Darüleýtamlarda» sany 10 müňden geçýän we her gün sany artýan çagalaryň barha köpelyän çykdaýjysy köşk aparatyna ýük bolmaga başlapdy. Gojaman imperiýanyň eýýäm 1917-nji ýyla gelinende çakdanaşa artan ýetimlere seretmäge güýji ýetenokdy...

Aslynda seretmäge ýagdaýy-da bardy, puly-da... Ýetimlere hasam gowy seredip boljakdy. Emma köşk tarhandökerlik bilen özüne sowýan harajatlaryny gysanokdy. Köşk jemagaty, nazirler (ministrlar) bol-elinlikde ýaşamaklaryna dowam edýärdi.

Şindi men onçakly bilinmeýän we hemişe üsti örtülmäge synanşylan hadysanyň iç ýüzüni hem-de şol biçäre ýetim çagalaryň başyna inenleri gürrüň bereýin.

* * *

Balkan we Birinji jahan uruşlarynda müňlerçe watan ogullary yzlarynda ýene şonça ýetim çaga goýup guma garylady... Osmanly Magaryf naziri (ministri) Ahmet Şükrü beýiň teklibi bilen 1914-nji ýylyň 25-nji noýabrynda bu ýetim çagalar üçin ýetimhana guruldy: «Darüleýtam», ýagny, «Ýetimler öýi»... Aslynda «Darüleýtam» gowy maksatlar bilen gurlupdy: ýetim we idege mätäç hossarsyz çagalara seretmek, geýindirmek, iýdirip-içirmek, okatmak, belli bir hünäre gönükdirip, gelejekki ykballaryny kepillendirmek...

Uruşlar zerarly hossarsyz galan çagalar Stambulda we beýleki

käbir şäherlerde açylan bu edaralara ýerleşdirilýär. Emma Osmanly uruşlarda şeýle bir köp watan ogullaryny ýitirýär welin, «Darüleýtamlardaky» çagalaryň sany 20 müňe ýeteňkirleýär. **Käbirleri üçin bu çagalaryň ýatakhany, olary geýindirmek we iýdirip-içirmek «döwlete külpet» bolýar we bu «gerekmejek ilatdan» halas bolmak gerekdi!..**

Urşuň uzamagy, maddy kynçylyklar, azyk we egin-eşik üpjünçiliginiň kynçylygy bilen bir hatarda iň uly faktor bolan **patyşanyň we onuň ýanyndaky ýallakçylarynyň bisowutlyk bilen edýän ummasyz çykdaýlary, aňrybaş bol-telkilikde ýaşamak üçin çarp urmaklary sebäpli** bu ýetimlere zat gelmän başlaýar we az wagtdan soňam ilki şäheriň daşyndakylardan başlap «Darüleýtamlar» ýapylýar. Welaýatlarda özlerine ýer tapyp bilmedik çagalaryň bir bölegi Stambula göçürilýär. Stambulda jemlenen ýetim çagalara seretmek «Şäheriň ýatymlaýyn mekdebine» tabşyrylýar we ahyry munuňam ýapylmagy bilen «Darüleýtamlar» taryha siňýär. Şeýdibem müňlerçe ýetim çaga ortada galýar... Ine, şondan soň adamyň içini burkýan iň hasratly ýagdaýlar başlaýar...

* * *

Gojaman Osmanly imperiýasyna atalary uruşda şehit düşen çagalar agyr gelen bolarly. Ilki soýuzdaş Germaniýa bilen gepleşik geçirilipdir. Germaniýa Osmanlydan ýetimleriň özüne bermegini sorapdyr... Germaniýada işçi güýji ýetmezçilik edensoň, uruş ykdysadyýeti üçin arzan, hatda mugt işçi gerek bolupdyr.

Derrew Germaniýa bilen hyzmatdaşlyk şertnamasyna gol çekilipdir. Şertnama laýyklykda osmanlynyň ýetim çagalary topar-topar edilip Germaniýa ugradylmaly. Olar ol ýerde magdan, oba hojalyk we beýleki işlerde işleýän ussalaryň ýanyna berlip, iş öwrenmelidiler... Çagalara aýdylan zat şu...

Birinji ugradyşda 14-16 ýaşly 314 ýetim çaga 1917-nji ýylyň aprel aýynyň ahyrynda «Sirkeji» otly duralgasyndan ugradylýar. Ýolagçylyk on güne çekýär. Stambul-Berlin aralygynda gatnaýan üç günlük «Balkan otlusy» («Balkan Sürat Katarı») çykdaýjyly

görlüpdür.

Nemes topraklaryndaky ilkinji ildeşlerimiz Ikinji Wena gabawynda ýesir düşen takmynan 500 töweregi osmanlydy. Köpüsiniň mejbury immigrantlygy dinini üýtgedip, nemesleşip tamamlandy. Hatda olardan hristian ruhanysy bolanlaram boldy, bag-bakja edinip, şerap öndürenlerem...

* * *

Ine, bul osmanly ýetimleri bolsa nemes topraklaryndaky ikinji immigrantlardy.

Harby otly Berlin duralgasyna gelip ýetende, wagondan 14-16 ýaşly 314 ýetim düşdi, olar geň galyjylykly, gaýgyly we bilesigeliji seredişler bilen özlerini synlaýan jemendä göz aýladylar. Gitmeli ýerinde magdan ojaklarynda işlejekdiklerinden bihabar çagajyklaryň 200-i magdan ojaklarynda, 84-i ekin meýdanlarynda işletmäge ugradyldy. Ussaçylyk işlerini öwretmek üçin saýlanyp alynanlaryň sany bary-ýogy otuz sanydy...

Çagalaryň köpüsi demir, sink, gurşun, kömür kânlerinde işlemelidi. Bu ýerleriň iş şertleri-de juda ýaramazdy. Magdan ojağynyň käbir ýerleri el bilen: ýalaňaç el bilen, gama bilen ýa-da lom bilen gazylýardy.

Osmanly ýetimleri argyn, gözgyny ýagdaýdady. Zäherli tozgalary ölüm howply öýken kesellerine sebäp bolýan magdanlary çykarmakda ulanylan bu ýetimler garynlaryny doýurmagyň öwezine gaýalyklarda demir, sink, gurşun, ýeriň çuňluklaryndaky ojaklarda bolsa kömüriň şar-gara damarlaryny gözleýärdi. Dowamly çökme howpy abanýan dar, egrem-bugram şahtalara nowça balajyklarymyz ugradylýardy. Bu biçäre ýetimler ýeriň astynda toplanan magdansow gazlary demlerine sorýardy. Bu gazlar üsgülewüğe uçradýardy, ölüm bilen soňlanýan pnewmoniya we dem alyş ýollarynda döreyän kesellere sebäp bolýardy. Magdan çykarma işinde anyk näçe çaganyň wepat bolandygy belli däl. Osmanly ýetimleriniň jesetleri çöken tunelleriň astyndaky kesekleriň arasynda galandygy üçin hasaba alynman galan ölümler sanardan köpdi. Ölmän galanlar çagalygyny, ýaşlygyny

ogurlan hroniki kesellerden ejir çekýärdi. Bir döwüm çörek iýmek üçin bu biçäre ýetimleriň her gün şu magdan kánlerinde işlemegi gerekdi. Ýogsa diri galmagyň başga ýoly ýokdy. Doňuz etinden we doňuz suwundan bişirilen çorba çalymdaş bulamagy iýmekden ýüz öwürýändikleri üçinem çem gelen zady iýmäge mejbur bolýardylar.

* * *

Nemesler ýetimleriň berýän garşylygyny kolonial çemeleşme bilen «ýabanylaşma» diýip baha berýärdiler, olary iş režimi, düzgün-tertup, ytagat ýaly gymmatlyklardan daşda saklap, zorluk-süteme ýüz urýardylar.

Çagalar ýygy-ýygydan gaçmaga synanyşýardy. Nemes polisiýasy gaçan çagalaryň ele salnanyny gaýtadan magdan ojaklaryna ugradýardy. Ýogsam bolmasa, Osmanly döwleti olary «hünär öwrenersiňiz, ýokary derejeli işgär bolarsyňyz, hak-heşdekleriňizem gowy tölener» diýip ýollapdy...

Germaniýa bu gaçgaklar baradaky meselesini Osmanlynyň dykgatyna ýetiripdir, çünki olar «beýle ylalaşmandylar»...

Gelen ylalaşyga görä, çagalaryň aglabasy magdan kánlerinde işlemeli, olaryň diňe 100-den 10-y dürli ugurlardaky ussaçylyk işlerini öwrenmeli, gelen çagalaryň hemmesi üç ýyllap mugtuna, diňe garnyny doýurmagyň hasabyna işlemeli, dördünji ýyldan başlap belli bir mukdarda aýlyk almaly, şol alynan aýlygyňam ýarsy Osmanly döwletiniň hasabyna urulmalydy.

Osmanly adamsýarçılıgyna sygmaýan bu gabahat dildüwşügini gizläpdi... Hernä, Germaniýa osmanly ýetimlerinden diri galanlary «gaçýarlar, şertnamanyň talaplaryny bozýarlar» diýip, yzyna ugratdy. Şeýdibem Osmanlyny dolandyryýanlaryň hakyky ýüzi paş bolupdy. Ýogsam bolmasa, ol çagajyklar gulçulyga baş galdyryp gaçmaga synanyşmadyk bolsalar, Osmanly şeýle usulda ýene 10 müň sany ýetim çagany Germaniýa ugradyp, bu ýetimleriň «külpetinden» dynjakdy... Hatda täze topar düzülip, ugradylmaly 500 çaga taýýar ýagdaýda durdy...

* * *

Bütün bu bolup geçenlerden soň Osmanlyny dolandyranlar utanja galyň, ölmän galan ýetim çagalara gujak açdymyka diýip pikir edensiňiz? Ýok! Osmanly döwleti mundan soň ugradyljak çagalary has kiçi ýaşlylaryň we Anadolynyň sessiz, mazlum, ýetim obaly çagalarynyň arasyndan saýlap alýar, uruş zerarly ýetim galan türk çagalaryny ýene Germaniýa ýollaýar... Soňrasymy?... Hiç kimse bilenok... Bilinýänler bolsa şudur: müňlerçe esgerimiz «watanyň, baýdagyň, din-imanyň» ugrunda şehit bolup guma garylan bolsa, ojagaz guzuýyklarymyz ýat ýurtlarda ene-atasyz, alaçsyz, watansyz ýitip-ýok bolup gidipdir...

* * *

Ýetimlerimiziň başlaryna geleni öwrenenimde gahar-gazaba gark boldum. Juda gynandym. Birnäçe günläp men näme edip bilerinkäm diýip pikirlenip gezdim... Ine, şeýledihem Erzuruma goşun bölüminiň serkerdesi bolup gelenimde, dessine bu ýerde alty müňe golaý hossarlyga mätäç çagalaryň bardygyny anykladym. Bu çagalar ýetimliklerini iň gynançly ýagdaýda başdan geçirýärdi, köçelerde, agaçlaryň köweklerinde, gowaklarda agaç ýapraklaryny we ot-çöpleri iýip ýaşamaga çytraşýardylar.

Germaniýa ugradylan ýetim çagalar hiç ýadyndan çykmandy. Ine, soň üçinem wagt ýitirmezden ýetim çagajyklara eýe çykdyň.. olar üçin goşun bölüminiň binýadynda «Sagdyn çagalar goşuny» («Gürbüz Çocuk Ordusu») gurdum. Şol kynçylykly ýyllarda uruş ýetimlerimize aç-hor etmän sakladym. Geýdirdim, iýdirdim, oýnatdym, okatdym, kär eýesi etdim. Olaryň watanymyza, halkymyza peýdaly ogullar bolup ýetişmeklerine sebäp boldum.

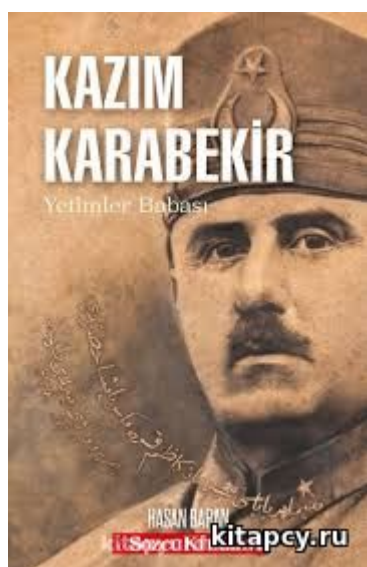
Hemişe şuny aýdyp geldim: **Milli göreş diňe top-tüpeň bilen bolanok. Medeni we sagdyn döwletiň binýadyny guýmak üçin dört goldan herekete geçmeli. Iň esasy goluny-da çagalar emele getirýär. Çünki bir çaga idi-issiwatsyz galsa, olam jemgyýetiň arasynda bolsa, şol jemgyýetiň derejesi peseler, goşuna girse goşunyň derejesi pese düşer.**

Çaga hiç haçan hossarsyz galmaly däldir. Gelejege edip boljak iň uly hyzmat janypkeshlik bilen ýetişdiriljek çagalardyr.

Meniň başyny başlan bu işim has soňra Azat-edijilik urşunyň

başky ýyllarynda-da dowam etdirildi, Gazy Mustapa Kemal Atatürküň görkezmesi esasynda ýetim çagalara bilen ýakyndan gyzyklanyldy. Hatda ýetim däl çagalary-da öz içine alýan şekilde türk çagalarynyň iýmiti olaryň gowy ýetişmekleri üçin gowulandyryldy.

Azat-edijilik urşunda birinji durmuşa geçirilen işleriň biremi «Himaýe-i Etfal jemgyýetiniň» açylmagydyr. Bu jemgyýet Osmanly döwletiniň döwründe maddy üpjünçiligi bolmansoň işi bes edilen «Darüleýtamlaryň» dowamydyr. Ýetimler öýi 1921-nji ýylyň 30-njy iýunynda Gazy Mustapa Kemal paşanyň buýrugy bilen Ankarada «Himaye-i Etfal Cemiyeti» ady bilen täzeden guruldy. Azat-edijilik urşy ýyllarynda jemgyýetiň işi uruş wagty tylda seretmäge hossary ýok çagalara we şehitleriň çagalaryna seretmek, arka durmak, olary oňat ýetişdirmek boldy. Soňky ýyllarda-da hossarsyz çagalara boýunça işler üzüksiz dowam etdirilipdir. Şol kynçylykly ýyllarda uruş zerarly başdan geçirilen uly ykdysady krizis göz önüne tutulanda, bular ýaly asyly işe we goldawa gudrat diýmeli. Ýatlanmaga mynasyp bu dessanyň we gudratyň dowamy hökmünde 1935-nji ýylda «Himaýe-i Etfal jemgyýetiniň» ady «Türkiýäniň Çagalara seredýän edarasy» diýip üýtgedildi.»

Ýokardaky setirleri hormatly ýazyjy doganym Hasan Baranyň ýakynda «SÖZCÜ Kitabevi» neşirýatynda çap edilen «Şark ýeňijisi Kazym Karabekir paşa» («Şark Fatihi Kazım Karabekir Paşa») kitabyndan ýüregimi jowrandyryp sitata aldym.

Germaniýada magdan kánlerinde gul ýaly işledilen ýetim çagalarymyzyň gören horluklaryny we tragiki soňlamalaryny depe saçymy üýşendirip okadym.

Russiýanyň Ukraina çozmagy bilen başlan çaknyşyklarda iň uly trawmany ene-atasyz galan çagalaryň başdan geçirýändigini göz öňüne tutup, uruşyň haýal etmän soňlanmagyny dileg etdim.

Ugur DÜNDAR,

ugur.dundar@ugurdundar.com.tr

«SÖZCÜ» gazetini, 06.03.2022 ý. Publisistika